

RYSZARD DŁUGOPOLSKI

Biuro projektowe „Architektura Ryszard Długopolski” w Szczecinie

MODERNIZM W NIEMIECKIM SZCZECINIE W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM I POLSKIM SZCZECINIE LAT POWOJENNYCH

Abstract: Modernism in German Szczecin in the Interwar Period in the 20th Century and Polish Szczecin of Afterwar Years. The architecture and urban planning of modernist buildings in Szczecin from the interwar period in the 20th century serves as evidence of the impact of the modernist doctrine dominating the-then German architecture for the purpose of the evaluation of the 20th century architecture history. It documents the power and scope of the influence that avant-guard aesthetic doctrines had outside of their main centres of development and it simultaneously demonstrates the scale and scope of their influence in the entire territory of the-then Germany. The specificity of that architecture is further emphasised by the fact of Szczecin's close territorial proximity to the main centre of the development of that architecture – Berlin.

The paper demonstrates the existence of quality individual structures and complexes of residential estates that fully qualify to be covered by legal conservation protection. It is a continuation of the research undertaken at the Departments of Architecture of Polish Universities of Technology regarding the period of architecture development under discussion, aiming to create a complete catalogue of modernist buildings in the territory of Poland within its present borders.

Keywords: Bauhaus, contemporary architecture, German modernism, modernism, III Reich architecture.

Wstęp

Architektura i urbanistyka obiektów modernistycznych Szczecina z okresu dwudziestolecia międzywojennego stanowi dla oceny historii architektury XX w. świadectwo oddziaływania doktryny modernistycznej, panującej w ówczesnej architekturze Niemiec. Dokumentuje siłę i zakres oddziaływania awangardowych doktryn estetycznych poza jej głównymi centrami rozwojowymi i świadczy o skali i zakresie ich oddziaływania na obszarze całych ówczesnych Niemiec. Specyfikę tej architektury podkreśla fakt bliskiej odległości Szczecina od głównego centrum rozwoju tej architektury – Berlina.

Praca ujawnia istnienie wartościowych i kwalifikujących się do objęcia ochroną konserwatorską pojedynczych obiektów użyteczności publicznej, przemysłowych, mieszkalnych i zespołów osiedli mieszkaniowych. Jest kontynuacją podjętych na Wydziałach Architektury Politechnik (Krakowskiej, Warszawskiej, Wrocławskiej, Gdańskiej, Szczecińskiej, Śląskiej, Łódzkiej) badań nad omawianym okresem rozwoju architektury, w celu stworzenia pełnego katalogu obiektów modernistycznych na terenie Polski w jej aktualnych granicach. Prezentacja, ze względu na ograniczenia, obejmuje głównie wybrane przez autora ilustracje budynków niemieszkalnych, sygnalizując że Szczecin również posiada wartościowe obiekty. Więcej uwagi poświęca okresowi dwudziestolecia, bo tamta architektura jest po prostu ciekawsza od powojennej.

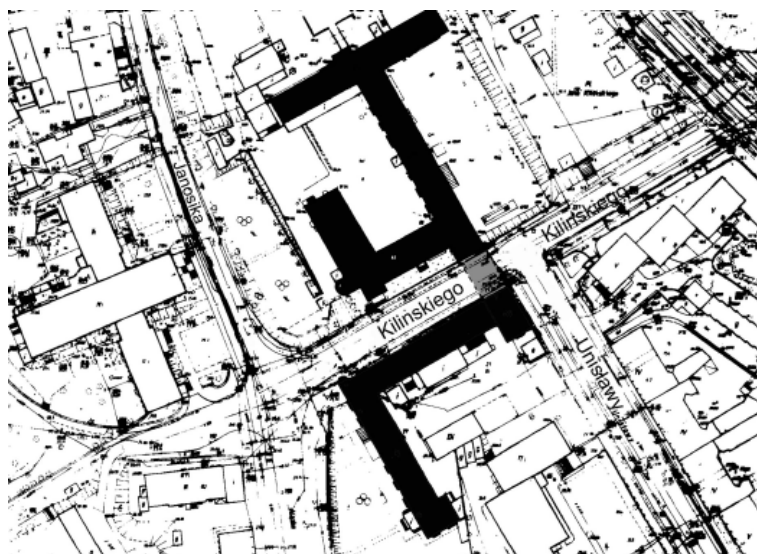
Specyfikę Szczecina stworzyły zawirowania będące pochodną wojen XX w. Obecnie – po II wojnie światowej Szczecin jest miastem polskim, wcześniej niemieckim. Po I wojnie światowej, w wyniku postanowień traktatu wersalskiego – Pomorze, ze stolicą Szczecinem przestało być jedną z centralnie położonych prowincji państwa pruskiego, stało się prowincją graniczną. Zostały zerwane powiązania gospodarcze z naturalnym zapleczem – Wielkopolską i Górnym Śląskiem. Zaostrzone gospodarcze stosunki niemiecko-polskie i fakt malejącego znaczenia prowincji, jako centrum rolniczego spowodowały zejście Szczecina na margines życia gospodarczego Niemiec. Szczecin został odkryty jakby na nowo dla Niemiec dopiero pod koniec lat 30., w czasie przygotowań wojennych. O jego przydatności jako ośrodka przemysłowego i portowego, zdecydowała inspekcja gospodarczo-zbrojeniowa Wehrmachtu. Raport z 1938 r. brzmiał – *Położenie Szczecina jako ośrodka handlowo-przemysłowego w porównaniu z Berlinem jest korzystniejsze. Odległość autostradą i koleją wynosi 2 godziny, tak samo ważne jest położenie wodne. Istniejący tutaj przemysł zbrojeniowy oraz inny jest bezpieczniejszy przed nalotami oraz pod względem komunikacyjnym dogodnie rozlokowany. Punkt ciężkości tego przemysłu w zachodniej części ujścia Odry znajduje się poza terenem bezpośrednich operacji lotnictwa nieprzyjacielskiego. Tereny zachodnie Pomorza należą do najbezpieczniejszych w całej Rzeszy.* Dostrzeżono wtedy i precyzyjnie oceniono rozmiary recesji gospodarczej. Niektóre z działań były przełomowe. Między innymi zdecydowano o utworzeniu w 1939 r. obszaru tzw. wielkiego Szczecina. W 1940 r. miasto obejmowało m.in. fabrykę benzyny syntetycznej w Policach oraz fabrykę silników samolotowych w Rurce. W tym okresie zmodernizowano lotnisko i kompleksy koszar wojskowych. Pod koniec lat 20. powszechnie korzystano w Szczecinie z prądu i gazu do użytku domowego oraz z wodociągów miejskich i kanalizacji, a mieszkania w nowo budowanych kamienicach czynszowych po 1918 r. wyposażane były w samodzielne wc. i łazienki. Tak jak i w całych Niemczech wzrastał standard zamieszkania, obejmujący również wyposażenie mieszkań. Po II wojnie światowej Szczecin mocno zniszczony, w sytuacji – niepotwierdzonej przez kilka lat przynależności do terytorium Polski był znakomitym źródłem urządzeń i materiałów budowlanych, w tym cegieł dla odbudowy Warszawy (m.in. urządzenia obrotowej sceny Teatru Wielkiego w Warszawie pochodzą z roze-

branego szczecińskiego teatru). Szczecin generalnie oparł się powojennej architekturze socrealistycznej. Dopiero w latach 50., tak jak w całej Polsce, powrócono do realizacji obiektów modernistycznych autorstwa polskich architektów.

1. Modernizm w niemieckim Szczecinie

Modernizm w sztuce i architekturze docierał do Szczecina głównie za pośrednictwem publikacji; zeszytów i roczników budowlanych (*Moderne Bauformen*, *Wasmuths Monatshefte Für Baukunst, Städtebau, Deutsche Bauzeitung*), okolicznościowych publikacji książkowych, wystaw i prelekcji. Na popularyzację modernistycznej sztuki i wzornictwa miała wpływ szczecińska Szkoła Rzemiosł Artystycznych. Jej działalność zapoczątkował w 1910 r. malarz i grafik szczeciński C. Chr. Schmidt, otwierając prywatną szkołę, będącą później oddziałem artystycznym Szkoły Rzemiosł, przekształconym w 1923 r. przez administrację miejską w samodzielną Miejską Szkołę Rzemieślników i Rzemiosła Artystycznego. Dyrektorem szkoły został architekt Gregor Rosenbauer, a kadre nauczycielską tworzyli głównie absolwenci Bauhausu; Else Mogelin (klasa tkaniny artystycznej), Kurt Schwerdtfeger (klasa rzeźby i ceramiki), Friedrich Eberhard, Vincent Weber (malarstwo i rysunek), Franz Schutt (grafika użytkowa). W szkole kształcono m.in. specjalistów z dziedziny meblarstwa, wyposażenia wnętrz, reklamy, krawiectwa i wzornictwa odzieżowego. Na przełomie lat 30. szkoła otrzymała podobnie jak Bauhaus – nową siedzibę – zaprojektowany w 1931 r. zespół budynków, wzorowany na architekturze szkoły Bauhaus w Dessau. Jest to do dzisiaj, obok budynku szpitala i szczecińskich kościołów jeden z najbardziej uznanych modernistycznych obiektów Szczecina. Budynek był nowoczesnie wyposażoną, największą ówczesną realizacją na Pomorzu. Składał się z połączonych budynków głównych i kilku przybudówek. Poszczególne skrzydła łączyły się ze sobą ścianami szczytowymi tworząc łamany układ części wzajemnie prostopadłych lub równoległych. Konstrukcję nośną stanowił stalowy szkielet, wypełniony cegłą i oblicówką klinkierową. Ramy konstrukcji dodatkowo wzmocniono zbrojeniem (pręty w co czwartej fudze), zapewniając związaną z konstrukcją. Aby przenieść obciążenie wiatrem, w polach ścian zastosowano przekątniowe stalowe wiązania. W elewacjach zewnętrznych dzięki zlicowaniu stolarki okiennej z ceglаныmi ścianami uzyskano efekt tzw. płaszczyznowości. Dachy pokryto, zachowaną do dzisiaj, barwioną papą bezsmołową. Do budowy użyto nowości technicznej – rusztowań wiszących (ryc. 1, fot. 1-2).

O próbach nawiązania bezpośredniego kontaktu Szczecina z awangardową sztuką niemiecką pisał we wspomnieniach Friderich Bernhardt. W latach 1929-1933 istniała w Szczecinie grupa artystyczna o nazwie „Das Neue Pommeren”, powstała pod wpływem cyklu wygłoszonych w latach 1928-1929 wykładów i wystawy prac Johanna Ittena, gościa szczecińskiej Kunstgewerbeschule. Grupa eksperymentowała twórczo w prywatnych pracowniach, przekazując następnie doświadczenia uczniom szczecińskiej szkoły.

Ryc. 1. Fot. 1-2. Miejska Szkoła Rzemieślników i Rzemiosła Artystycznego, Szczecin, pl. Kilińskiego (1928-30)

Uwaga: Wszystkie ryciny i fotografie pochodzą ze wskazanych publikacji (archiwum autora)

Odzwierciedleniem zmian w stylistyce, na rzecz modernistycznej i bauhausowskiej, tej drugiej szczególnie w latach 1928-1933, jest architektura budynków użyteczności publicznej, zakładów przemysłowych, magazynów i budynków sakralnych. Obiekty powstałe w Szczecinie przed 1933 r. charakteryzują się architekturą nawiązującą wprost do stylistyki i nurtów niemieckiego modernizmu lat 20. Reprezentują wątki zarówno racjonalnego funkcjonalizmu, funkcjonalizmu konstrukcyjnego, jak i nurtu ekspresyjnego.

Budynki przemysłowe – miejskich zakładów mięsnych, wieży węglowej, lotniska, wieży ciśnieniowej ilustrują stopniową ewolucję w upraszczaniu detalu ścian zewnętrznych, zachodzącą w architekturze budynków przemysłowych. Zastosowany w ścianach zewnętrznych detal odchodził od stosowania w tego typu obiektach płaskorzeźb-prefabrykatów (np. kwiatonów i girland). Detal przybierał formę czystych

geometrycznie podziałów i uskoków, zastosowanych dla podkreślenia światłocienia. Ściany elewacji zewnętrznych wykonywane były z nieotynkowanej cegły (fot. 3-6).

Obiekty generalnie posiadały płaskie, pozbawione przestrzennego detalu elewacje. Proste, geometryczne otwory okienne miały kształt prostokąta, kwadratu lub półokręgu i rozstawione były w regularnych odstępach. Stolarka okienna wykonana była ze stalowych kształtowników. Cechą charakterystyczną było stosowanie dla ścian zewnętrznych lokalnie popularnego materiału – cegły klinkierowej. W budynkach przemysłowych używano szkieletowej konstrukcji, z żelbetowymi lub stalowymi słupami. Wieża ciśnień jest przykładem formy modernistycznej, całkowicie pozbawionej detalu. Budynki przepompowni w Pilichowie pod Szczecinem i wieża węglowa miejskich zakładów gazowniczych obrazują wpływ nurtu ekspresyjnego.

Fot. 3. Miejskie zakłady mięsne, ul.Kraśińskiego, Wilhelm Würffel (1929)

Fot. 4. Wieża węglowa miejskich zakładów gazowniczych, ul. Koksowa (1925)

Fot. 5. Budynek lotniska w Szczecinie-Dąbiu, (1929), Gustaw Fabricius

Fot. 6. Wieża ciśnień na terenie Stacji Kolejowej Szczecin Port Centralny, ul. Gdańska (ok. 1928)

Fot. 7. Budynek przepompowni,
ul. Wodociągowa, Pilichowo k. Szczecina

Efekt rozrzeźbienia bryły w elewacjach zewnętrznych budynków przepompowni uzyskano stosując międzyokienne pilastry o przekroju trójkątnym oraz podwójny gzyms nadając wrażenie „rozzedrgania bryły”. W wieży węglowej efekt dynamiczności bryły uzyskano przez wyeksponowanie pionowych elementów konstrukcji, tzw. żyłek. Podobne do siebie budynki miejskich za-

kładów mięsnych i lotniska łączą wątki ekspresyjne i prosta forma kubiczna (fot. 7).

Dwa szczecińskie zespoły gastronomiczno-rozrywkowe i szpital wykonane były również w konstrukcji żelbetowej, szkieletowej, elewacje zewnętrzne szpitala były ceglane, pozostałe tynkowane. Dom handlowy „Galeria Centrum”, mieścił przed wojną salę kinową („UFA Palast”). Dzięki układowi konstrukcyjnemu uzyskano możliwość dowolnej i zmiennej aranżacji powierzchni handlowych. Przeznaczoną pod zabudowę część narożną kwartału wykorzystano w maksymalny możliwy sposób. Pierzeje zabudowano prostymi, kubicznymi bryłami do wysokości pobliskiej dziewiętnastowiecznej zabudowy. Niższa bryła mieszcząca salę kinową została umieszczona wewnątrz kwartału (niewidoczna od zewnątrz). Narożnik potraktowano jako wklęsły. W elewacjach od strony ulic przeważają poziome pasy ścian podokiennych, a pasy okien pomiędzy nimi zostały rytmicznie podzielone słupami konstrukcyjnymi. W widoku elewacji nie uwidoczniiono stropów. Budynkiem zabudowującym narożnik i charakteryzującym się również przewagą w elewacjach linii poziomych – był budynek nieistniejącego już kombinatu gastronomiczno-rozrywkowego „Haus Ponath”. Dominanta linii poziomych uzyskana została przez zastosowanie pasów pełnych barierek – zewnętrznych galerii. Dzięki wysuniętym galeriom uzyskano silny światłocien, przez płynne zawinięcie ich na narożniku – dynamizm. W elewacjach zewnętrznych brak było odwzorowania układu wewnętrznego budynku, w tym jednoznaczego określenia wejść oraz położenia klatek schodowych (fot. 8, 9).

Fot. 8. Kino i dom handlowy „UFA Palast”, Szczecin, ul. Wyzwolenia (1929), Max Bischoff
Fot. 9. Kompleks gastronomiczny „Haus Ponath” (nieistniejący), Szczecin (1929)

Fot. 10. Szpital, ul. Piotra Skargi, Szczecin (1929-31), Vering i Arthur Walter

Zupełnie odmiennym rozwiązaniem w zakresie strefy wejściowej była klinika dla kobiet. Nowatorsko potraktowano tu detal i bryłę, zbudowaną z trzech skrzydeł, okalających symetryczny dziedziniec wejściowy. Na osi dziedzińca, zlokalizowano wejście główne, podkreślone ryzalitem z pionowym przeszkleniem centralnej klatki schodowej, a w narożnikach skrzydeł bocznych, dodatkowe dwa wejścia, mniej reprezentacyjne, podkreślone również przeszkleniami. Wyraźnie widać wpływy stylistyki szkoły Bauhaus. Potwierdza to sposób zestawiania podstawowych brył obiektu, proporcje okien w stosunku do elewacji, zastosowany detal, przeszklenia naroże, pionowy pasa okienny wejścia i dodatkowo je podkreślający zegar (fot. 10).

Kolejne obiekty charakteryzowała surowa kubiczna bryła, nawiązująca do architektury przemysłowej. W kościele przy ul. Korony Polskiej zastosowano wąskie piono-

Fot. 11. Kościół pw. Św. Rodziny, ul. Królowej Korony Polskiej, Szczecin (1931), Adolph Thesmacher

Fot. 12. Kaplica cmentarna (nieistniejąca) na Cmentarzu Centralnym, ul. Ku Słońcu, Szczecin (1930)

Fot. 13. Szkoła, ul. Jagiellońska, Szczecin (ok.1931)

we okna i oryginalnie rozwiązano wejście główne, umieszczając je z boku, przy końcu korpusu głównego. Wejście, dzięki zastosowaniu wysokich, smukłych arkad było monumentalne. Całkowicie kubistyczną w formie była kaplica cmentarna i szkoła przy ul. Jagiellońskiej. We wszystkich obiektach nadal używano cegły na elewacje (fot. 11-13).

Powstałe po 1933 r. obiekty przemysłowe, biura i szkoły można podzielić na takie, które charakteryzowała czysta forma inżynierska i obiekty o stylistyce racjonalnego funkcjonalizmu z kręgu szkoły Bauhaus. Hale i magazyny z początku i końca lat 30. są z natury rzeczy funkcjonalne i pozbawione detalu, jak spichlerz zbożowy, jeden z największych i najnowocześniejszych w Europie. Wykonane w konstrukcji szkieletowej eksponowały lub nie, rysunek konstrukcji. Na wieżach mieszczących klatki schodowe i windy towarowe umieszczano charakterystyczny zegar. Obiekty składały się z reguły z zestawionych kilku prostych prostopadłościennych brył, których elewacje były asymetryczne i pozbawione ozdób, okna akcentowały linie horyzontalne, a dachy były na ogół płaskie. Nie było różnicy w sposobie traktowania poszczególnych elewacji. Obiekty kilkukondygnacyjne, żelbetowy lub stalowy układ konstrukcyjny umożliwiał dowolną aranżację funkcjonalną wewnątrz. Ze względu na zamieszczaną wewnątrz

Fot. 14. Budynek magazynowy przy Basenie Zachodnim, na terenie portu, Szczecin (1935)

Fot. 15. Budynek biurowo-magazynowy na terenie stoczni na wyspie Gryfia, Szczecin (lata 30.)

Fot. 16. Budynek biurowo magazynowy, ul. Hutnicza, Szczecin (lata 30.)

Fot. 17. Spichlerz zbożowy na terenie portu, ul. Hryniewieckiego, Szczecin (1935)

funkcję przyjmowano kilkutraktowy podłużny układ rzutu, z rzędami pomieszczeń dostępnych z wewnętrznego korytarza, na którego końcach lub po środku umieszczano żelbetowe klatki schodowe. Okładzina ścian zewnętrznych była wykonana przeważnie z cegły klinkierowej, a dachy, kryte papą (fot. 14-17).

2. Modernizm w architekturze mieszkaniowej niemieckiego Szczecina

Potrzeby zmian niemieckich przepisów budowlanych dotyczących budownictwa mieszkaniowego, związane z potrzebami socjalnymi i pojawieniem się nowych technologii, postulowane były już przed 1914 r., a nastąpiły dopiero po I wojnie światowej, głównie pod presją szybkiej powojennej odbudowy kraju. Nowe ustawy odrzucały prawodawstwo XIX-wieczne (*Ustawa mieszkaniowa z 1918 r.*, *Ustawa osiedlowa z 1920 r.*, *Ustawa o planach zabudowy z 1923 r.* oraz *Ustawa o budowie miast z 1923 r.*). Po 1925 r. Szczecin zmienił również własne przepisy budowlane, ograniczając tym m.in. realizację budynków korytarzowych („koszar czynszowych”). Wprowadzono zakaz budowy oficyn z przeznaczeniem na mieszkania i zakazano wykorzystywania na ten cel pomieszczeń piwnicznych i suterren. Tworzono warunki realizacji nowych budynków mieszkalnych zapewniając odpowiednie warunki higieniczne, przewietrzania i właściwego nasłonecznienia. Wielkość mieszkań była określona w trzech kategoriach powierzchni uzależnionej od liczby zamieszkujących je osób i wynosiła odpowiednio ok.: 45, 57 i 70 m². O modernizmie w architekturze mieszkaniowej Szczecina można mówić dopiero po 1924 r. (wtedy również realizowano m.in. pierwsze nowe osiedla mieszkaniowe w Berlinie).

W zakresie kształtowania urbanistyki architektury mieszkaniowej, można wyraźnie wydzielić kilka typów zabudowy:

- Zabudowa obrzeżna uzupełniająca kwartały wytyczone w okresie wcześniejszym.
- Zabudowa „kombinowana” uzupełniająca kwartały jako szczególne rozwiązanie zabudowy obrzeżnej.
- Zabudowa wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych na nowo wydzielanych terenach na obrzeżach miast.
- Zabudowa „linijkowa” sytuowana na nowo wydzielanych kwartałach o kształcie wydłużonego prostokąta.

Po 1933 r. kontynuowano rozpoczęte osiedla oraz budowano małe zespoły wielorodzinnych domów mieszkalnych. Wprowadzono dwa nowe rozwiązania:

- Zabudowa powtarzająca wielokrotnie, regularnie jeden rodzaj budynku.
- Zabudowa w układzie „kombinowanym”, w której stosowano urozmaicenie układu przez stosowanie w obrębie jednego zespołu mieszkaniowego kombinacji dwóch wariantów zabudowy, zabudowę „linijkową” łącząc z układem kalenicowym.

Architektura tych ostatnich, projektowanych według nowych wytycznych w zakresie detalu i bryły uległa uwstecznieniu. Charakteryzowała się tradycyjną formą, krytą wysokim cztero- lub dwuspadowym dachem, o proporcjach nawiązujących do tradycyjnej formy domu wiejskiego.

3. Modernizm w architekturze polskiego Szczecina w okresie powojennym

Poniżej pokazano kilka realizacji obrazujących poziom szczecińskich realizacji powojennych. Zauważalne było specyficzne podejście do urbanistyki. W niepewnej sytuacji przynależności politycznej Szczecina władzom zależało na pokazaniu światu, że Polacy potrafią zagospodarować miasto. Zgodnie z propagandowym ha-

Ryc. 2. Zabudowa zniszczonego centrum (lata 60.), Szczecin

Fot. 18. Zabudowa narożnika ulic Jagiellońskiej i Wojska Polskiego (lata 60.), Szczecin

Fot. 19. Zabudowa wzdłuż ul. Janickiego (1929-31), Szczecin

Fot. 20. Budynek mieszkalny przy ul. Janickiego (1929-31) [nadbudowa 2010], Szczecin

słem „powrotu do macierzy” w nowy „polski” sposób, przy okazji modernistyczny – zabudowywano zniszczone podczas wojny kwartały XIX-wiecznej zabudowy. Na dużym obszarze całkowicie zniknęły historyczne układy, z pozostawieniem ulic i chodników. Dzisiaj te rozwiązania z reguły oceniane są krytycznie, ze względu na geometryczność układów i dużą powtarzalność takich samych budynków. Powszechnie mylnie utożsamia się je z prefabrykowanym, słabym jakościowo, budownictwem mieszkaniowym lat 70. i 80.

W Szczecinie, po 1989 r., po uwolnieniu rynku, wydaje się że nagle zanikł zawód planisty-urbanisty. Przy braku dużych inwestycji, co spowodowane jest brakiem „silnych” inwestorów (takimi byli inwestorzy państwowi) nie są realizowane duże „układy” urbanistyczne, tak ulubione przez modernizm. Dochodzi do tego brak świadomości, wykształcenia i wiedzy władz miasta, chociażby o genezie i ideach modernizmu, które skutkują wydawaniem stosownych decyzji pozwalających na zmianę kolorystyki, przebudowę budynków (nadbudowę) niszcząc „czyste” przedwojenne niemieckie, jak i powojenne polskie modernistyczne układy urbanistyczne i obiekty.

Powojenny Szczecin dopiero od kilku lat oczami pokoleń powojennych zauważa istotną wartość, wynikającą z posiadania modernistycznych obiektów, szczególnie wartości kulturowe i próbuje klasyfikować w kategoriach dziedzictwa (ryc. 2, fot. 18-20).

Literatura

- Bal W., Dawidowski R., Długopolski R., Szymski A., 2004, *Architektura polska lat 1945-1960 na obszarze Pomorza Zachodniego*. Walkowska Wyd., Szczecin.
- Białecki T., Turek-Kwiatkowska L., 1991, *Szczecin stary i nowy*. Szczecińskie Towarzystwo Kultury, Szczecin.
- Dawidowski R., Długopolski R., Szymski A., 2007, *Architektura modernistyczna lat 1928-1940 na obszarze Pomorza Zachodniego*. Walkowska Wyd., Szczecin.
- Fehl G., Harlender T., 1990, *Budownictwo mieszkaniowe III Rzeszy Niemieckiej (1940-1945)*. Teka KuiA, t. XXIII, 1989-1990.
- Frank H., 1992, *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950*. Stuttgart.
- Geliński H., 1984, *Stettin, Eine Deutsche Grosstadt in den 30er Jahren*. Verlag Gerhard Rautenberg, Leer.
- Joedicke J., 1958, *Geschichte der modernen Architektur, Synthese aus Form, Funktion und Konstruktion*. Stuttgart.
- Kostanecki M., 1938, *Architektura Trzeciej Rzeszy*. Architektura i budownictwo, nr 9 (38).
- Stępiński W., 1994, *Szczecin w okresie Republiki Weimarskiej i rządów narodowosocjalistycznych w latach 1919-1945*. 13 Muz, Szczecin.
- Turek-Kwiatkowska L., 1995, *Kultura szczecińska w latach 1800-1939 w Szczecinie na przestrzeni wieków. Historia, kultura, sztuka*. 13 Muz, Szczecin.
- Wachowiak A., 1994, *Dzieje Szczecina 1806-1945*. T. III., 13 Muz, Szczecin.
- Zukowsky J. (red.), 1994, *Architektur in Deutschland 1919-1939*. Prestel, Munchen–N. York.